

Az ilyen típusú alkotások esetében az sem lehet kétséges, hogy az autonóm írói személyiség és mű mellett a jövő kutatásában a korábbinál nagyobb hangsúlyt fog kapni Erasmusnak mint az antik, középkori és humanista irodalmi, művelődési hagyományok közvetítőjének a szerepe. Az utolsó kötetben a kor levélelméleti irodalmának kiemelkedő fontosságú és egyben legerjedelmesebb alkotása, a *De conscribendis epistolis* kapott helyet. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy a maga korában Erasmus volt az egyetlen, aki az elsősorban tanároknak szóló összeállításban az elméleti megvilágítás, a kidolgozott szövegpéldák és az anyaggyűjtés hármasságát egyaránt szem előtt tartotta. A mű hatása a levélműfajra és a szépirodalomra igen jelentős, ennek története azonban jórészt feldolgozatlan.

A színvonalas válogatás, igényes szöveggondozás és fordítás kapcsán nem hagyható említés nélkül, hogy Erasmus magyarul is olvasható műveinek száma nemzetközi összehasonlításban sem elhanyagolható, az első fordítások XVI–XVII. századi irodalomtörténetünk jelentős darabjai közé tartoznak. Ugyanakkor a fontosabb művek közül is alig néhánynak van a legszükségesebb apparátussal ellátott, korszerű magyar fordítása. A történeti fordítások hozzáférhetővé tétele mellett minél előbb kívánatos lenne összeállítani és kiadni egy, az itt bemutatott vállalkozással összevethető latin – magyar válogatást.

TÜSKÉS GÁBOR

Sabine Mödersheim: 'Domini Doctrina Coronat': Die geistliche Emblematik Daniel Cramers (1568 – 1637). Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, Peter Lang 1994. 272. /Mikrokosmos Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung 38./

A freiburgi egyetemen 1991-ben benyújtott disszertáció témaválasztását a későközépkori és a korajúriki német irodalomtörténeti kutatások egyik vezető egyéniségének számító Wolfgang Harms ösztönözte, így nem tekinthető véletlennek, hogy az elkészült munka a Harms által kiadott *Mikrokosmos* sorozatban látott napvilágot. A müncheni egyetem germanisztikai intézetében 1975-ben indult sorozat ma már jóval túljár a negyvenedik kötetén, melyek közül több azóta a német irodalomtörténet klasszikusává vált, egy részük nyomán egész kutatási irányok alakultak ki, s a szerzők közül néhányan időközben maguk is professzori címet szereztek különböző német egye-

temeken. A sorozat színvonalát mutatja az is, hogy a kötetek többsége – amellet, hogy rávilágít a német irodalomtörténet egyik eleven műhelyében folyó munka problémáira, módszereire és választási lehetőségeire – újszerű témákat tárgyal, s gyakran előre jelzi a jövőben követett kutatási irányokat.

A disszertáció másik fontos ösztönzését nyilvánvalóan a vallásos jellegű irodalmi emblematika kutatásának az utóbbi évtizedben megfigyelhető fellendülése adta. A különböző felekezetek emblematikájának fő sajátosságai, az átvételek és kölcsönhatások általánosan ismertek, az egyes szerzők munkásságának részletes feldolgozása azonban éppen csak elkezdődött. Daniel Cramer emblémáskönyveinek jelentőségét a XVIII. századi vallásos emblematika fejlődése szempontjából a kutatás mindig is hangsúlyozta, speciális vizsgálatuk azonban hiányzott, s a szerző életrajzának, teológiai és egyéb irodalmi működésének feldolgozása is elmaradt. Az 1630-ban kiadott *Emblemata moralia nova* hasonmás kiadása ugyan már 1981-ben napvilágot látott, az *Emblemata sacra* első, 1617-es kiadásának reprintje azonban csak 1991-ben, az 1624-es kiadásé pedig 1994-ben jelent meg, ez utóbbi éppen a disszertáció szerzőjének bevezetőjével. A disszertáció egyes részletei időközben önállóan is megjelentek, s a szerző átfogó tájékozottságát a műfajban a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* Modersheim által írt „Emblem, Emblematik” szócikke is tanúsítja.

Az eszmetörténeti megközelítést filológiai módszerekkel fegyelmezetten kombináló munka első része műfajtörténeti bevezetőt, valamint Cramer életrajzának, műveinek és teológiai nézeteinek áttekintését adja. A második rész bemutatja a két emblémáskönyv eszmei, szöveges és képi forrásait, tartalmi, szerkezeti és stílusbeli sajátosságait, valamint hatástörténetét. Az életpálya említést érdemlő mozzanata, hogy Cramer a rostocki egyetemen David Chytraeustól, Wittenbergben Aegidius Hunniustól kapott meghatározó ösztönzést. 1597-től egészen haláláig a pomerániai Stettin (Szczecin) Mária-templomának prédikátoraként és egyetemi jellegű fejedelmi pedagógiumának rektoraként működött. II. Fülöp stettini udvara támogatta Cramer irodalmi, teológiai és egyháztörténeti működését, s valószínű, hogy az emblémáskönyvek készítését is ösztönözte. Kortársai között Cramer jelentős tekintélynek örvendett, s amikor meghalt, a fölötte mondott halotti prédikáció függelékében Christoph Schultetus az elhunyt munkásságát értékelve szónoki és irodalmi tehetségét külön is megemlíttette.

Cramer sokoldalú írói működéséből kiemelkedik a Luther-biblia kommentált kiadása, valamint prédikációs kézikönyve. Ezek közös jellemzője a reformáció írásértelmező módszerének, teológiai, hitbeli és retorikai hagyományának hű követése, a loci-módszer következetes alkalmazása, valamint a bibliai szöveghelyek „hasznos” értelmezése és közvetítése. A laikus bibliaolvasás és meditációs gyakorlat ösztönzését szolgálta a legfontosabb bibliai szöveghelyek kommentárral együtt történt önálló megjelentetése, melyek között többnyire megtalálhatók az emblémáskönyvekben használt bibliai idézetek, kommentárok is. A Cramer-emblémák értelmezési keretéhez tartozik az is, hogy ezek az összeállítások – több más emblémáskönyvhöz hasonlóan – Cramer utolsó alkotói periódusában készültek, s moralizáló, pedagógiai céllal mintegy összegzik a szerző tapasztalatait. Ehhez járul, hogy más műveiben Cramer nem említi őket, amiből arra következtethetünk, hogy az emblémát másodlagos formának tekintette a bibliakommentár, a prédikáció és az imádságoskönyv műfajai mellett.

A két, összesen száznyolcvan emblémát tartalmazó gyűjtemény a legkorábbi protestáns emblémáskönyvek sorába tartozik. Legfontosabb sajátosságuk a subscriptiók négy nyelvűsége, a hármas szerkezet kibővítése egy-egy tematikusan illeszkedő bibliai idézettel, valamint a teológiai exegézis módszerének átvitele és következetes alkalmazása az irodalmi műfajban. Ehhez járul, hogy az első gyűjtemény egyetlen vezérmotívum, a szív-motívum változatainak metaforikus értelmezésére épül. A két mű értelmezésének kulcsát Mödersheim Cramer teológusi, szónoki, lelkipásztori hivatásában és hitvallásában, valamint társadalmi környezetében találja meg. Teológiai, dogmatikai nézeteit tekintve Cramer teljesen a lutheri ortodoxia alapján állt, s alapvető hatással voltak rá Melanchthon *Loci theologicijé*, valamint Leonhard Hutter és Johann Gerhard kompendiumai és loci-gyűjteményei. Innen érthető, hogy a megváltás és az üdvösség, a szabad akarat és a predestináció gondolata, illetőleg a loci-módszer, a *Sola Scriptura*-elven alapuló bibliai hermeneutika és a lutheri képértelmezés meghatározó szerepet játszott az emblémáskönyvek tartalmában és szerkezeti elrendezésében, s jelentősen megkönnyíti a művek és az egyes emblémák megértését. Itt kell megemlíteni, hogy Cramer személyes, a disszertáció címévé emelt jelmondatának elemzése a könyv egyik legsikerültebb fejezete. Tézisszerűen: az emblemárikus összefüggésben is megjelenő mondat programszerű jelentése az, hogy Cramer mindent, így írói működését is teljes egé-

szében alárendelte az Isten helyes megismeréséről szóló tanításnak és e tanítás hirdetésének.

A disszertáció fontos megállapítása, hogy Cramer emblémáskönyvei a bibliai idézetek és az emblémák sajátos kölcsönhatására épülnek. A tulajdonképpeni mottót tartalmazó kép elé helyezett, tipográfiai eszközökkel is kiemelt, két nyelven közölt bibliai idézetek szerepe kettős: egyrészt forrásai a picturák képi motívumainak, másrészt segítik az emblémák értelmezését. A loci-módszer annyiban alapja a gyűjteményeknek, amennyiben az emblémák képen ábrázolt és bibliai idézettel, mottóval és subscriptióval kifejezett témája tartalmazza azt a példát, ami hozzárendelhető egy adott hitbeli tanításhoz. A hozzárendelés egyaránt történhet az egész embléma és az egyes részek jelentése révén, illetőleg a bibliai mottók segítségével. Ez a megoldás egyben felveti az ilyen típusú emblematika kapcsolatát az ún. emblemárikus prédikációval. A két műfaj közös vonása a téma megtalálásának módszere és az értelmezés szándéka, de míg a prédikációban az embléma a szónok által végzett exegetikai elemzés kiindulópontja vagy segédeszköze, a vallásos emblematikában az értelmezés az olvasó feladata, az egyes embléma itt csupán a keretet adja az értelmezéshez. Cramer gyűjteményei lényegében nem mások, mint irodalmi formába öntött meditációs segédletek, amelyek a prédikáció mellett szoros kapcsolatban állnak további, ugyancsak a laikus rétegeknek szánt kiadványtípusokkal, így mindenekelőtt a katekizmusokkal és a szentenciagyűjteményekkel mint a mottóválasztást és a szerkezetet befolyásoló modellekkel és értelmezési segédletekkel.

A polyglott könyveknek a XVII. század folyamán bekövetkezett fokozatos kedvelté válásával és a laikus rétegek igényeinek figyelembevételével is összefügg, hogy az *Emblemata sacra* 1622-es második és további kiadásaiban a verses subscriptiók a latin mellett német, francia és olasz nyelven is megjelentek. Ezek a kiadó megbízásából, Conrad Bachmann és Johann Conrad Riess által készített népnyelvű subscriptiók egymástól némileg eltérő érzelmi hangsúlyt hordozó változatokat képviselnek. A francia és az olasz nyelvű szövegek jelenléte arra utal, hogy ezeket a kiadásokat az evangélikus mellett más felekezetek tagjainak is szánták. A latin, illetőleg a népnyelvű szövegek eltérő stílusrétegeket képviselnek, s bizonyos feszültség van az emblémaképek populáris szívszimbolikája, Cramer klasszikus és humanista, illetőleg bibliai hatásokat tükröző latinja és a népnyelvű szövegek egyszerűbb, némileg oldottabb stílusa kö-

zött. A kiadástörténet elemzésében Mödersheim külön figyelmet fordít a tartalmi, a szerkezeti és a nyelvi bővítésekre, a kiadói érdekek szerepére, valamint arra, hogy a kötetek album amicorum-ként való használatra is készültek. A műveket megjelentető Lucas Jennis elsősorban nagyvonalúan illusztrált alkimista és rózsakeresztes nyomtatványok kiadójaként ismert, akinek jelentős, ám csak részben tisztázott szerepe volt Cramer emblémáskönyvei *pietas* és *eloquentia* összekapcsolásának ideálját tükröző külső arculatának kialakításában.

A reformáció századik jubileumi évében megjelent *Emblemata sacra* az első ismert vallásos szívemléma-sorozat. Az emblémák fő rendező elve az *ordo salutis*, azaz az ember üdvösségének útja és ennek állomásai, melyeknek a négy dekádra osztott emblémák megfeleltethetők. Ez a szerkezet a későbbi kiadásokban először egy ötödik dekáddal, majd további ötven emblémával bővült. A keretet itt már az egész keresztény hit- és erkölcsstan alkotja, melyben a bűnös és megváltott emberrel szóló teológiai tételek különböző változatokban jelennek meg. Az emblémaképek többségének középpontjában a különféle más elemekkel kombinált, a protestáns antropológiában kulcsszerepet játszó szívotfívum áll, ami a belső ember énjét, az értelem, az akarat és az érzelmek székhelyét szimbolizálja. Az *Emblemata moralia nova* nyolcvan emblémájának meghatározó tartalmi vonása az eszkatologikus irányultság, illetőleg a földi élet ennek megfelelő irányítása. Ezen belül Cramer a születés és a halál, a törvény és az evangélium, az erények és a vétkek, valamint az előljárók és az alattvalók gondolköröket hangsúlyozza külön emblémákban. Miközben gyakorlati tanácsokat ad a keresztény ember mindennapi életével kapcsolatban, a helyes keresztény magatartás elveit és az *imitatio* eszméjét állítja előtérbe. Eközben egyaránt felhasználja például a diákélet sajátosságait és az aktuálpolitikai eseményekre való utalásokat, de mindezeket általános érvényű tanulságok szolgálatába állítja.

Mödersheim külön gondot fordított arra, hogy bemutassa az emblémák egy további közös jellemzőjét: felekezeti semlegességét. Ez a vallásos emblematikában másutt is megfigyelhető sajátosság itt azt eredményezi, hogy bár az emblémák témaválasztása és elrendezése ortodox lutheránus háttérben gyökerezik, megformálási módjukkal az olvasó felekezeti beállítottságához igazodó, különböző értelmezéseket tesznek lehetővé. Némileg kevésbé kidolgozott fejezete a disszertációnak Cramer emblémáskönyveinek hatástörténete, melyből

a nürnbergi emblematicus kör tagjaira, így például a Johann Michael Dilherr prédikációjára gyakorolt befolyás, Hieronymus Ammon sajátos korabeli olvasatot tükröző Cramer-imitációja, valamint a Johann Mannich és Johann Saubert, illetőleg Cramer emblémáskönyvei közti kölcsönhatás emelhető ki. A művek irodalmon kívüli befolyását jelzi a Cramer-emblémák templomdíszítések előképeként történt gyakori felhasználása észak-német, dán és svéd területeken.

A disszertációban megfogalmazott konkrét értelmezések, az új meglátások és a várható viták alapján remélhető Mödersheim kutatásainak visszhangja és megtermékenyítő hatása. Az elemzés jelentőségét elsősorban az adja, hogy megvilágítja a humanista emblémáskönyv műfajától a magánáhitatra szolgáló vallásos emblémagyűjteményekhez vezető út nehány, eddig homályban hagyott kérdését. A korábbinál élesebben láthatóvá válik a folyamat, melynek során egy új irodalmi műfaj átvett eredetileg más műfajok által betöltött funkciókat, s ezzel fokozatosan elvesztette korábbi irodalmi jelentőségét. Az elemzés meggyőzően tanúsítja, hogy az embléma műfaj – általános érvényre igényt tartó jellege miatt is – általában nem volt felhasználható a felekezeti polémikák színtereként, s hogy Cramer gyűjteményeinek a protestáns emblematikában modell szerepe volt a bibliai metaforikán alapuló képesség, illetőleg a bibliai szövegeknek mint elsőrendű emblematicus forrásnak a felhasználása tekintetében. További vizsgálatot igényel például Cramer emblémáinak kapcsolata Herman Hugo és Benedict van Haeften nagyszámú szívemlémtartalmazó könyveivel, valamint Georgette de Montenay és Gabriel Rollenhagen XVI. századi emblémagyűjteményeivel. Tisztázásra szorulnak a Cramer és kiadója közti kapcsolat részletei, valamint a kiadó szerepe a kötetek külső megjelenésében és az emblémaképek keletkezésében.

TÜSKÉS GÁBOR

Die Affekte und ihre Repräsentation in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Jean-Daniel Krebs. Berlin, Peter Lang 1996. 284. /Jahrbuch für Internationale Germanistik. Reihe A. Band 42./

A Lille-i Charles De Gaulle Egyetem germanisztikai intézete 1995 tavaszán konferenciát rendezett az érzésekről és megjelenési formáikról. A rejtelmesnek és kevésbé irodalomcentrikusnak tűnő tanácskozás tematikai és formai megkötéseiről a kon-